

TÓTH LÁSZLÓ

Vélemények a homoszexualitásról

A tanulmány a homoszexualitás magyarországi társadalmi megítélésének alakulását kísérli meg nyomon követni az utolsó húsz évben. A kutatási eredmények bemutatása előtt felvázolja a magyar társadalomnak azokat a társadalomtörténeti sajátosságait, amelyek jelentősen befolyásolják a társadalom különböző csoportjainak attitűdjeit és formálják azt az ideológiai mezőt, amiben a vélemények megfogalmazódnak. A „mássággal” és ezen belül a homoszexualitással kapcsolatos beállítottság a kilencvenes évek elején látványosan változott az ellenségességtől a tudomásul vételig, de ez a folyamat mintegy tíz évvel ezelőtt megtorpant. Ugyanakkor ma a fiatalok és e csoporton belül a legjobb társadalmi helyzetűek, a jövő véleményformálói körében a szexuális másság elfogadása igen erőteljes.

A nyugati civilizáció társadalmaiban társadalomtörténeti okokból alapkérdés az, hogy az egyén szabadságát saját életére vonatkozó döntéseinél milyen mértékben biztosítja a jog és a közvélemény elvárásrendszere. Minél megengedőbb, elfogadóbb a társadalom az egyének másságával (mármint a társadalmi többséghez viszonyított különbözőségével) kapcsolatban, annál jobb lehetőségei vannak a „másoknak” saját igényeik, vágyaik szerint élni. E türelem vagy intolerancia meglétének kiváló mérőeszköze a jogi szabályozáson túlmenően a társadalom viszonya a benne élő kisebbségekhez.

A homoerotikus érintkezés egyidős az emberiséggel. A homoszexualitás mint társadalmi jelenség, melynek talapzata az életkörülmények sajátos alakulása (a család mint termelési egység felszámolódása, a termelés helyszínének városokba összpontosulása, ezzel az egyének kiszakadása a családi kötelékek közül, az individualizálódás és a városi népsűrűség növekedése a város jelentette anonimitás és elrejtőzési lehetőségek körének bővülésével), amely lehetővé tette, hogy az azonos neműekhez szexuálisan vonzódó emberek életüket szexuális orientációjuk köré szervezzék, és az ehhez szükséges társadalmi intézményrendszert (szubkultúrát) kidolgozzák. (D’Emilio 1993: 467–476.) Ez a 19. század végére vált jól érzékelhetővé. Ettől a pillanattól kezdve azonban heves társadalmi elítélés tárgya is lett, alapvetően három okból: a) a zsidó-keresztény vallás-

erkölcs a szexualitás heteroszexuális házasságon belüli, monogám, nemzési célú, vagyis produktív szexualitást igenli (Dynes 1990:1231.¹); b) a protestáns etika és a kapitalizmus teljesítményelvű ethosza szöges ellentétben áll az öncélú, semmit létre nem hozó szexuális megnyilvánulási formákkal (Adam, 1979: 285–300.); és végül c) a homoszexualitás alapvető határt, választóvonalat lép át: a férfi és a nő közötti választóvonalat. (Davis 1994: 151–190) E három tényező együttesen homofóbiát (a homoszexualitástól való félelmet és azzal szembeni gyűlöletet) vált ki e kultúrkörben. Az utolsó száz évben azonban a homoszexualitás társadalmi megítélése lényeges változásokon ment keresztül. (Tóth 1994: 51–55) Az utolsó húsz-harminc év történései a kisebbségek közül egyre inkább előtérbe állítják a szexuális kisebbségeket, mindenekelőtt a meleg és leszbikus közösségeket, vagyis a homoszexuálisokat.

Annak, hogy a szexuális kisebbségek és az ezekhez tartozó egyének társadalmi jelentősége, fontossága növekszik, az az oka, hogy a posztmodernitás (Giddens 1990; Jameson 1991) társadalmi változásai létrehozzák az új típusú individualitást.

A posztmodernitás társadalmi téren a termelés ipari szerveztségének felszámolódását, ezzel az egyén társadalmi osztályhelyezethez és rendi helyezethez kötődésének megszűnését, a társadalom család-szervezettségű alapzatának radikális meggyengülését, a politika mind tartalmi, mind személyi értelemben vett demokratizálódását (minden kérdés politikai kérdéssé válhat és mindenki politikálhat, nemcsak a politikusok felkent kasztjának tagjai) és a hagyományos kapitalista tudományfelfogás válságát jelenti. (Preglau 2002: 54–58)

Az új típusú individualitás lényege az egyén számára a szabad választás korábban ismeretlen mértékű kiterjedése az élet legkülönbözőbb területeire. Ennek közvetlen társadalmi okait Ulrich Beck írja le:

„A tézis a következőképpen hangzik... viszonylag állandóak maradtak a társadalmi egyenlőtlenségek elosztási viszonyai, miközben az emberek életfeltételei drasztikusan megváltoztak...megindul az élethelyzetek és életutak diverzifikálódása és individualizálódása” Alapja az anyagi életszínvonal növekedése, az oktatási lehetőségek bővülése, a társadalmi és földrajzi mobilitás egyre nagyobb mértékűvé válása, a jóléti állam biztosítási- és adórendszerének az anyagi létbiztonságban játszott szerepe, a főállású munkaidő csökkenése, a versenyviszonyok élesedése miatti instabilitás, az egyén homogén szociokulturális miliójének felbomlása. (Beck 1997: 420–424)

A posztmodern individualizálódás következménye, hogy felértékelődnek az identitásképzés olyan, korábban kisebb jelentőségű alapjai, mint a nemi hovatartozás, az etnikum, a vallás és a szexuális irányultság.

¹ „A szodómia kifejezés a középkori latinból származik és 1180 körül jelent meg a »természet elleni bűn« jelölésére. E bűnt háromféle képen lehetett elkövetni: (1) *ratione modi*, a másik nem tagjával nem helyénvaló módon (a nemzés lehetőségét kizáró technikákkal) folytatott szexuális örömszerzési tevékenységgel; *ratione sexus*, azonos nemű személy nemi szervével való érintkezés útján; vagy (3) *ratione generis*, állattal történő nemi érintkezéssel.” A fogantatáshoz nem vezető mindenfajta szexuális tevékenységet bűnnek tekintette a római kereszténység hatása alatt álló világ a középkor közepétől kezdve és ez a szemlélet mindmáig fennmaradt.

Ez utóbbi területen óriási jelentősége van a modernitás társadalmára jellemző „polgári család” funkciótlanná válásának és a nemek közötti viszonyok alapvető átrendeződésének. (Beck 2003: 182–231) A családformák pluralizálódása gyengíti a „heteroszexualitás kényszerét”, a nemek viszonyrendszerének változása pedig a nem-heteroszexuális kapcsolatok „határátlépő” (ti. a nők és férfiak közötti határvonalat áthágó) természetét kérdőjelezi meg egyre inkább. Ez a meleg/leszbikus identitásképződés esélyeit növelve a szexuális „másság” könnyebb vállalását, az érintettek számának emelkedését és a homoszexuális-leszbikus emberek fokozódó és artikulálódó érzékenységét eredményezi. A „többségi társadalom” oldalán ugyanakkor a „szociokulturális miliő” fellazulása miatt valószínűsíthetően növekszik az alternatív életformák iránti tolerancia. Ezért, továbbá mert a leszbikus nők részarányát a nyugati civilizáció társadalmában belüli 2–5 százalékra, a meleg férfiakét pedig 5–10 százalékra becsülik (igazán megbízható adat nincs) (Kinsey, et al. 1948, 1953; Wellings–Field–Johnson–Wadsworth 1994; Janus–Janus 1993; Michael–Gagnon–Laumann–Kolata 1994; Kontula–Haavio–Mannila–Suoknuuti 1994), egyáltalán nem közömbös, hogy az a több százezer férfi, aki homoerotikus beállítottságú, milyen társadalmi közegben él. Ma különösen indokolt megvizsgálni, hogy miként vélekedik a társadalom (jelesül a magyar társadalom) a homoszexualitásról.

1. A magyar társadalom „szexuális mássághoz” való viszonyát alakító társadalmi folyamatok

Előre kell bocsátani, hogy a magyar társadalom általános „másság-ellenességének” (xenofóbia, antiszemitizmus, cigányellenesség, buzizás) vannak nyugati civilizációs elemei (beleértve ezekbe a szociálpszichológiai folyamatok európaizálódott történeti változatait [Erős 1996; Tóth Pál Péter 2004; Kovács 2005: 15–54; Loewenstein 1999]) és a sajátos magyar társadalomtörténetben gyökerező vonásai – alapvetően a kelet-közép-európai társadalomfejlődés (Szűcs 1983) társadalom és állam közötti viszonyrendszerének „féloldalasságához” kapcsolódó vonzódása az autoritarizmus-hoz-paternalizmus-hoz. (Fábián 1999; Eckhardt 2000, különösen a „familiaritás” intézményével foglalkozó részek.) E „hagyományok” a „másokkal” szembeni felsőbbrendűség-tudat táptalaját jelentik (vö. „magyar kultúrfölény”).

Ezzel együtt világossá kell tenni, hogy a magyar társadalomban a „mások” különböző csoportjaival kapcsolatban jelen lévő attitűdök igen nagymértékben más-más társadalomtörténeti gyökerekhez kötődnek, a viszonyulást meghatározó okok az egyes „más” csoportok esetében igen csak különbözőek. A gyűlölködő attitűdök más-más konstrukcióiról van szó a xenofóbia, az antiszemitizmus, a cigányellenesség és a homofóbia esetében. E konstrukciók mindegyike visszavezethető azonban a magyar társadalom ún. kettős szerkezetiségére (Erdei 1980a; Erdei 1980b). Erdei és Bibó írásaiból (Erdi 1977: 85–94; Bibó 1986: 469–484) egyértelműen kiderül, hogy az ún. történeti-nemzeti társadalom (és az ezeket újratermelő „társadalmi üzemek”) viszonyait az „uralmi szakszerűség”, míg az

ún. modern polgári társadalomét a „tárgyi szakszerűség” jellemzi. Az uralmi szakszerűség esetében az alá-fölérendeltségi viszonyok megerősítése és működtetése, míg a tárgyi szakszerűségnél a teljesítmény célszerűsége, eredményessége és az ezt támogató (az esélyek egyenlőségével is jellemezhető) viszonyok érvényesítése a kardinális mozzanat. Ezt az elemzést elfogadva az ún. történeti-nemzeti társadalomba tartozó csoportok (arisztokrácia, úri középosztály, nemzeti kispolgárság és az archaikus viszonyokat fenntartó paraszti képződmények), továbbá e csoportok új társadalmi-történeti viszonyok között megújulva is továbbélő leszármazottai – Kolosi Tamás modelljében a redisztributív szektorban ténykedő csoportok (Kolosi 1987), Szelényi Iván társadalomképében az „állami-redisztributív” intézményekbe tartozók (Szelényi 1992), míg az alig néhány hónapja publikált Bretter Zoltán-féle elgondolásban a mai „államfüggetlen” középosztály és egyéb csoportok (Bretter 2007: 103–105) – az uralmiság jegyében egzisztenciálisan és mentálisan is a „mások” maguk alá szorításában érdekeltek, s ehhez különféle „fogyatékoságokat” kreálnak (nem magyar, nem keresztény, nem fehérbőrű, nem termékeny stb.). A modern polgári társadalom csoportjai alapvetően mind társadalmi helyzetükből, mind mentalitásukból fakadóan elfogadóbbak, hiszen a teljesítmény határozza meg valaki értékét.

A modernitást elutasító konzervativizmusra a másság-ellenesség, a modernitást elfogadó és ahhoz máig ragaszkodó liberalizmusra a nyitottság jellemző. A jobboldaliság – az áramlatok *genus proximus*-a – a társadalmi egyenlőtlenségeket „természetadta” állapotnak tekintő alapállása jó táptalaj a „másság” lenézéséhez, a baloldaliság eredendő egalitarizmusa viszont az elfogadást tekinti értéknek. A vázolt társadalmi képleteket alkotó csoportok elhelyezhetőek e két ideológiai kontinuumon (a történeti-nemzeti társadalom inkább konzervatív vagy jobboldali, a modern polgári társadalom inkább liberális és/vagy baloldali).

Ez az általános kép azonban elfedi a különböző társadalom képletek-csoportok eltérő indítékait a „mások” csoportjaival kapcsolatban. A történeti-nemzeti társadalom számára a magyarság alapérték, ezért minden nem-magyar (idegen) gyanús; a modern polgári társadalom számára a nem-magyarság mint piaci konkurencia jön számításba. A zsidóság társadalomtörténeti szerepe folytán a magyar társadalomban a történeti-nemzeti blokk számára életveszélyes versenytárs a hatalom birtoklása terén, a modern polgári blokk csoportjai számára pedig a piacon. A romák kultúrája és életmódja mind a történeti-nemzeti, mind a modern polgári habitust mélyen irritálja, mert megzavarja a „társadalmi üzemenetet”, a modern polgári tömb azonban a posztmodernitás univerzalizmust alapjaiban megkérdőjelező társadalmi viszonyrendszere és értékrendje iránti fogékonysága következtében kevésbé elutasító. A homoszexualitáshoz való viszonyban a történeti-nemzeti blokk magyarságtudata (demográfia: fogy a magyar) és a család hagyományos formáihoz való ragaszkodása (a modern társadalom alapegysége) az alapvető motiváló erő, a modern polgári társadalom csoportjai számára a demográfiai folyamatok és a modernitás polgári formái kevésbé terheltek értékekkel.

Ha túllépünk a társadalomtörténeti meghatározottságokon, akkor a „mássághoz” való viszonyt alakító, döntő hatású történésnek a rendszer-

változást és ennek társadalmi következményeit kell tekintenünk. Az átalakulás két alapvető ígérete: az általános jólét emelkedése és a politikai szabadság politikai részvételt biztosító megteremtése, nem teljesült. A hivatalos adatok alapján Magyarországon mintegy három és félmillió ember él a KSH által számított jövedelmi létminimum alatt (Létminimum 2004: 6; A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai: 2006: 11), a relatív szegénységi küszöbök alatti jövedelmekből tengődik a népesség 12–15 százaléka (Tóth 2006: 42–65). A társadalmi egyenlőtlenségek mértéke a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű népességtizedek között hétszeres szinten stabilizálódik (Tóth 2006: 46). A politika „úri huncutságként” való értelmezését jól mutatják az országgyűlési és időközi, az önkormányzati választási és a népszavazási részvételi adatok (Országos Választási Iroda, <http://www.election.hu/>).

Az itt jelzett helyzet egy viszonylag hosszú időszak „terméke”: a rendszerváltás kezdeti vesztesei hosszú ideig bíztak abban, hogy sorsuk jobbra fordul, és nem maradnak sokáig lecsúszott helyzetben. Mára az ezzel kapcsolatos illúziók eloszlottak, és a társadalom egyre számosabb csoportjai érzik úgy, hogy lassan végleg elvesztik a jobb jövőt. Ez a lelkiállapot igen jó táptalaja a megszokott értékekhez való ragaszkodásnak, és az ilyen értékek fenyegetettsége miatti félelemnek: a morális pánikhoz (Replika, 40: 23–48) szükséges kollektív lelkiállapot előállt, már csak a családok integritását, a közerkölcsöt, a szexuális normákat stb. fenyegető társadalmi csoportokra kell rámutatni.

A következőkben némi kitekintés után néhány olyan hazai kutatás eredményeit szeretném bemutatni, amelyek a magyar társadalom homoszexualitással kapcsolatos vélekedéseit igyekeztek feltárni.

2. A valószínűsíthető induló helyzet (analógia)

A férfi homoszexualitás társadalmi megítélése, a nyugati civilizáció különböző társadalmainak a meleghez való viszonya az 1960-as évek végéig alapvetően negatív volt. A hatvanas évekbeli ellenkulturális mozgalmak (melyek között igen jelentős szerepet töltött be a meleg felszabadítás, a „gay liberation” [Jay and Young 1992]), hosszú távú és átfogó változásokat indítottak el a közgondolkodásban. A társadalom meleghez való viszonyát jól érzékelteti egy 1970-ben készített egyesült államokbeli felmérés, aminek során 3018 személyt kérdeztek meg arról, hogy mit gondolnak a homoszexuális érintkezésről. (Levitt–Klassen jr. 1979: 21)

ESÉLYEGYENLŐSÉG

1. táblázat A „Mi a véleménye két azonos nemű személy szexuális érintkezéséről, ha...?” kérdésre adott válaszok megoszlása (oszlopszázalék)

Válasz	Nincs közöttük érzelmi vonzalom	Szeretik egymást
Minden esetben rosszallja	77,7	70,2
Szinte mindig rosszallja	8,4	8,4
Csak időnként rosszallja	6,3	7,2
Egyáltalán nem rosszallja	5,6	11,4
Nem tudja	1,6	2,2
Nincs válasz	0,1	0,3

Az adatok világosan mutatják, hogy az USA-ban 1970-ben a válaszadók kilenczede negatív, elítélendő jelenséget látott az azonos neműek közötti szexuális érintkezésben. Az 1989–91-ben készült Janus Report felvétele során ugyan az attitűdökre nem kérdeztek rá a közel négyezer személytől, de a szexuális identitásra igen, és a válaszoló amerikai férfiak 9 százaléka tekintette magát homo- vagy biszexuálisnak. (Janus–Janus 1993: 75) A források egyértelművé teszik, hogy a meleg identitás vállalása és a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi megítélés alakulása között szoros összefüggés van: minél elfogadóbb egy társadalom, annál hajlamosabbak a meleg férfiak szexuális irányultságuk felvállalására.² A kilencvenes évek elején Nagy-Britanniában végzett kérdőíves adatfelvétel tanúsága szerint viszont a válaszadóknak csak 63 százaléka mondta azt, hogy két férfi közötti szexuális kapcsolat mindig vagy majdnem mindig rosszallandó dolog. (Wellings–Field–Johnson–Wadsworth 1994: 253) Egy 1991-ben lebonyolított európai értékszociológiai kutatás eredményei szerint a skandináv országokban a válaszadóknak több mint 50 százaléka tekintette teljesen elfogadhatónak a homoszexuális érintkezést. (HVG 1992)

Ami az ún. szocialista országokat illeti, a homoszexualitással kapcsolatos közvélekedésre feltehetően komoly hatást gyakorolt a korszak ideológiája. Ahogy Igor Kon fogalmaz: „A bolsevik forradalom volt a történelem egyik legradikálisabb forradalma. Azt ígérte, hogy megváltoztatja a társadalmi élet egész struktúráját, eltörli az egyenlőtlenség minden formáját, az emberiség előtörténetéből átugrik az emberiség igazi történetébe, és nem csupán a társadalmat alakítja át, hanem magát az emberi természetet is. Az új szocialista – a racionális, a kollektivista, a fegyelmezett és a társadalom felé forduló – személyiség megteremtése volt e mindent átható átalakítás fő célja. E dicsőséges átalakulás útjában azonban ott állt a szexualitás – az irracionális, az individualisztikus, a fegyelmezetlen és a spontán szexualitás.” (Kon 1995: 2) Részben e szellemiség eredménye az a kutatási adat, ami az SZSZSZR Közvéleménykutató Intézetének 1989 végi kutatásából kirajzolódik: a válaszadók 33 százaléka

² Az e rész alapját képező 1991-es és 1996-os kérdőíves felvétel adatai szerint 1991-ben a választ adó férfiak 2 százalékának volt élete során homoszexuális kapcsolata, míg 1996-ban ezt a válaszadóknak már 6 százaléka mondta. A fentiekben közölt adatok pedig a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi elfogadottság mértékének növekedéséről tudósítanak. A 2006. évi online felvételben a női válaszadók 14, a férfiak 12 százaléka számolt be azonos nemű partnerrel részesített szexuális kapcsolatáról.

mondta azt, hogy a homoszexuálisokat „agyon kellene löni”, 30 százaléka bebörtönzésük mellett voksolt, 30 százalékuk orvosi kényszergyógykezelésüket részesítette előnyben, és csupán 6 százalékuk gondolta azt, hogy segítségre lenne szükségük, vagy hogy egyszerűen békén kellene hagyni őket. A közép-ázsiai területeken 85 százalék szavazott a halálbüntetésre. (Riordian 1993: 9)

2. A magyarországi helyzet a kilencvenes évek elejéig

Magyarországi adatok egészen az 1990-es évek elejéig nem állnak rendelkezésre a melegség társadalmi megítélésével kapcsolatban.

1992–93-ban, az ELTE Szociológiai Intézetében tartott, szexuálszociológiai kurzus hallgatóinak részvételével áttekintettük a férfi homoszexualitás magyar sajtóban megjelenített képének alakulását, az 1970-es évek elejétől 1993-ig.³ A szövegelemzés módszere kimutatta, hogy míg a hetvenes évek elején tabu volt a téma a magyar sajtóban, s legfeljebb a bűnügyek ismertetésében elejtett, sejtelmes utalások jelezték, hogy Magyarországon is vannak homoszexuális férfiak (ez a homoszexualitás kriminalizálásának, a bűnözés világába utalásának jele), addig a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején jelentős társadalmi teljesítményeket felmutató, és ezért „mindennapi, normális embernek” nem tekinthető személyek kapcsán merült fel a homoszexualitás jelensége (politikusok, művészek: ez a homoszexualitás extremizálásának törekvését tükrözi). A nyolcvanas évek végén már emberi jogi problémaként mutatja be a magyar sajtó a jelenséget (ez az extremizálás formaváltása: ilyen problémák jogi rendezése politikai kérdés, márpedig egy olyan depolitizált társadalomban, mint a magyar, meglehetősen szokatlan dolog az, ha valaki a politika kérdéseit iránt érdeklődik). A kilencvenes évek elejétől kezdve a multikulturalizmus térhódításával már több szó esett a homoszexualitásról, de egészen 1993 januárjáig idegenkedés volt tapasztalható a sajtóban. Balczó Andrásnak a Magyar Ut Körök első országos gyűlésén elhangzott kijelentését (a magyar útra nem léphetnek a homoszexuálisok, a szabadkőművesek és a tételes istentagadók) követően a baloldali és liberális sajtó alapállása pozitívvá vált: más-más megfontolásokból ugyan, de mind a liberális, mind a szocialista politizálásban alapvetően pozitív viszony volt megfigyelhető a homoszexualitáshoz. A rádiókban és a televíziókban is gyakorivá vált a meleg témákról folytatott diskurzus (a Petőfi Rádióban a havi rendszerességgel jelentkező „Önazonos” című meleg műsor 2007-ig, a Tilos Rádióban a kéthetenként jelentkező „Szappanopera”, majd 2006-tól az internetes változat „Szappanopera helyett” című program; a televíziókban pedig a meleg témájú filmek és műsorok formájában [a Will és Grace című sorozatot már sokadszorra vetítik]). E fejlemények tükrözhetnek valamit a közgondolkodás átalakulásáról.

³ Előadás a Magyar Szociológiai Társaság Szexuálszociológiai Szekciójának ülésén, 1993. július 17, Miskolc. Az elemzésben 1968 és 1992 között a Népszabadság ötvenkenti első féléves valamennyi száma, 1988 és 1992-ben pedig a többi országos napilap minden száma szerepelt.

Annak a kérdésnek megválaszolására, hogy Magyarországon mit gondolnak az emberek a férfi homoszexualitásról, lehetőség nyílt egy 1991-ben és egy 1996-ban készült országos reprezentatív szociológiai felvétel során, s elsőként e két kutatás eredményeit mutatjuk be ebben az írásban.⁴

3. Az 1991-es és 1996-os kutatás fő eredményei

A homoszexualitás és a homofóbia története során többé-kevésbé elkülönültek egymástól azok a történelmi időszakok, amikor eltérő módon minősítette a társadalom ezt a szexuális jelenséget. A 19. század végéig feltétel nélkül bűnnek tekintették; a homoszexuális emancipáció első hulláma a 19. század végétől a 20. század közepéig betegségként, kóros állapotként próbálta kezelni, ezzel vonva ki a büntetőjog kompetenciájából; a 20. század jelentős részében a társadalmi normáktól való eltérésnek minősítése volt az uralkodó nézet; a homofil emancipációs irányzat az egyén magánügyeként igyekezett elfogadtatni az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatokat; majd az 1960-as évek vége óta alapvető emberi jogként kezelik a meleg felszabadítási mozgalmak és a velük egyetértő társadalmi csoportok. (D’Emilio–Freedman 1988) A különböző minősítések természetesen ma is egymás mellett élnek és e vélemények előfordulási gyakoriságára voltunk kíváncsiak akkor, amikor kérdésünket feltettük.

1991-ben egyetlen nyitott kérdést fogalmaztunk meg: „Mi a véleménye az azonos neműek közötti szerelemről?“, és a válaszokat lehetett különböző dimenziókban értelmezni, így a homoszexualitás minősítésé-
ként is fel lehetett fogni a válaszok egy részét. Az 1996-os felvételben az egyes minősítési opciókat tételesen felsoroltuk és a válaszadóknak ezek közül kellett jelölniük azt, ami véleményüket tükrözi. Az eredményeket az 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat Az „A következő kártyán különböző vélemények vannak a homoszexualitásról. Melyik az az egy, amelyik a legközelebb áll az Ön véleményéhez” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	1991		1996	
	N	%	N	%
Bűn	8	1,4	196	8,8
Betegség	154	27,5	892	39,8
A társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedés	185	33,1	377	16,8
Az egyén magánügye	169	30,2	456	20,4
Az egyén alapvető joga, hogy azonos nemű szexuális partnert válassz-e magának	43	7,7	318	14,2
Összesen	559	100,0	2239	100,0

1991-hez képest a változás szembetűnő (szignifikáns szintű) és kétirányú. Egyfelől megnőtt a homoszexualitást bűnnek vagy betegségnek mi-

⁴ Az első szociológiai kutatást az akkori Egészségügyi Minisztérium, a másodikat a Nemzeti AIDS Bizottság tette lehetővé, anyagi eszközöket biztosítva. Az 1991-es felvétel elemszáma 2000, az 1996-os vizsgálaté 3600 volt.

nősítők aránya (az 1991-es 28 százalékkal szemben 50 százalékra), másfelől csökkent a társadalmi normától való eltérésnek, magánügynek vagy alapvető emberi jognak tekintők aránya, ugyanakkor nőtt a szexuális orientációt emberi alapjognak deklarálók részesedése. Az első tendencia egyértelműen kedvezőtlen, a másodikat érdemes részletesebben megvizsgálni.

A homoszexualitást a társadalmi normáktól, szabályoktól való eltérésnek tekintők aránya csökkent, ami pozitív jelenség a homofóbia mérséklődése oldaláról. Csökkent viszont a magánügynek minősítők aránya is, ami valamilyen társadalmi szabályozás szükségességét implikálja. A homoszexualitást alapjogként minősítők arányának növekedése egyértelműen a pozitív társadalmi szabályozás (a homoszexuálisok védelmét a diszkriminációval szemben) álláspontjának térhódítását jelzi.

Összességében a válaszokban bekövetkezett változások arra utalnak, hogy a társadalmi tudatban konzervatív fordulat ment végbe: a kérdésről ma véleményt formálóknak fele vall konzervatív felfogást, míg arányuk az 1991-es felvétel idején jóval alacsonyabb volt. Ugyanakkor érződik az emberi jogok koncepciójának térhódítása is. Ezek az ellentmondásos eredmények arra utalnak, hogy az HIV/AIDS felvilágosítás területén világos, és az üzenetekben is megfogalmazott álláspontot szükséges kialakítani a homoszexualitással kapcsolatban. Az állásfoglalás és az üzenet tartalmától függetlenül bizonyítottnak vehető az adatok alapján, hogy az eddigi üzenetek adósak maradtak a világos és egyértelmű állásfoglalással, márpedig egy több százezres nagyságú társadalmi csoport esetében ez a bizonytalanság igen káros, különösen ha e csoport ellenséges közegben él. A bűnnek vagy betegségnek minősítés megerősödését úgy lehet értelmezni, hogy a magyar társadalom fele kirekesztené magából a melegeket, hiszen a bűn büntetése és a betegség társadalmi kezelése egyaránt az érintetteknek büntetésre vagy gyógyításra rendelt társadalmi intézményekbe való elzárása, elkülönítése. Ezért érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a válaszadók alkalmaznának-e adminisztratív korlátozásokat a melegek életével kapcsolatban.

Az 1991-es felvételben szereplő nyitott kérdésekre kapott válaszok ilyen szempontú számbavételének, és az 1996-os felvétel zárt kérdésére adott válaszok eredményeit a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat Az „Ön szerint a homoszexuálisok életét” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	1991		1996	
	N	%	N	%
Korlátozni, szabályozni kell állami, jogi eszközökkel	36	13,4	842	39,8
Nem helyes, ha az állam beleavatkozik ebbe	232	86,6	1276	60,2
Összesen	268	100,0	2118	100,0

Az eredmények egyértelművé teszik, hogy a homoszexualitás adminisztratív korlátozása híveinek aránya jelentős (szignifikáns) mértékben

megnőtt 1991-hez képest. Természetesen nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy ha 1991-ben hasonló módon tesszük fel a kérdést, mint 1996-ban, akkor eltérő képet kapunk (hiszen az 1991-ben a kérdésünkre kapott 1301 válasz közül mindössze 268 volt értelmezhető ebben a dimenzióban), azonban a két időpontban adott válaszok közötti eltérés nagysága valószínűsíti, hogy itt a közvéleményben végbement tényleges változással van dolgunk. A kérdést olyan világosan fogalmaztuk meg, hogy egyértelmű: az eredmények meleg körökben zajló megvitatása során felmerült gondolat, miszerint a szabályozás szón a válaszadók a meleg jogi helyzetének rendezését is érthetik, nem áll meg. Nem áll meg azért sem, mert amikor megnéztük, hogy a homoszexualitást elfogadók, ellenzők illetve semleges álláspontot elfoglalók között hogyan oszlanak meg az adminisztratív, állami, jogi korlátozás hívei, akkor kiderült, hogy 95 százaléuk az elítélő álláspontot vallók közül kerül ki.

Végül igen fontos kérdés a meleg egész életvitele és közérzete szempontjából, hogy az a társadalmi környezet, amelyben mozognak, elleneséges, semleges vagy megértő beállítottságú. Az erre vonatkozó eredményeket a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat Az „Az Ön véleménye szerint a homoszexualitás” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	1991		1996	
	eset	%	eset	%
Elutasítandó, rossz dolog	787	69,2	686	30,8
Nincs sem pozitív, sem negatív véleményem ezzel kapcsolatban	152	13,4	537	24,0
Tudomásul veszem, elfogadhatónak tartom, hogy vannak, akik azonos neműekhez vonzódnak	198	17,4	1018	45,4
Összesen	1137	100,0	2241	100,0

A táblából két lényeges tendencia olvasható ki. Az egyik az, hogy alapvető fordulat történt a társadalom homoszexualitáshoz való viszonyában az elutasítás–elfogadás dimenziójában. Míg 1991-ben 69,2 százalék tekintette elutasítandó, rossz dolognak a homoszexualitást, addig 1996-ban az ilyen választ adók aránya több mint ennek felére, 30,8 százalékra csökkent. Az 1991-es felvételben a homoszexualitást elfogadhatónak, tudomásul veendőnek tartók aránya 17,4 százalék volt, addig 1996-ban az így válaszolók aránya ennek háromszorosára, 45,4 százalékra nőtt. Az eredmények így arra utalnak, hogy a társadalom homoszexualitással kapcsolatos ellenségessége jelentős mértékben csökkent.

A másik fontos tendencia, hogy a válaszok értelmezhetőek oly módon is, hogy az elutasító és elfogadó álláspontok a homoszexualitás valamilyen társadalmi szabályozását (ezen nem adminisztratív szabályozást, hanem egyéb szabályozási formákat: általában a foucault-i értelemben vett (Foucault 1991) diskurzus különböző formáit értve) igénylik, míg a semleges álláspont egyúttal a társadalmi szabályozás szükségtelenségét is kifejezi. Ebből a szempontból is szembeötlő a változás: míg 1991-ben a

válaszadók 13,4 százaléka foglalt el semleges (társadalmi szabályozás szükségességét tagadó) álláspontot, arányuk 1996-ra 24,0 százalékra nőtt.

A homoszexualitás társadalmi megítélése az eredmények alapján pozitív irányba változott: egyrészt relatív többségbe kerültek a jelenséget elfogadni hajlandók, másrészt megnőtt azok aránya, akik szükségtelennek tartják a homoszexualitás társadalmi szabályozását (vagyis olyan jelenségnek tekintik, amely a társadalmi összműködés szempontjából nem bír fontossággal).

Az adatok alapján négy pozitív és két negatív tendencia ragadható meg a társadalom homoszexualitással kapcsolatos vélekedésének 1991 és 1996 közötti változása területén. Pozitív jelenség, hogy az HIV/AIDS és a homoszexualitás lényegileg elszakadt egymástól a válaszadók tudatában; ugyanígy pozitív jelenség a homoszexualitás társadalmi elfogadottságának erőteljes növekedése; az, hogy nőtt a homoszexualitás társadalmi szabályozását általában nem igénylők részaránya; és végül az, hogy megnőtt a szexuális irányultságot alapvető emberi jognak tekintők részese-dése.

Igen elgondolkodtató negatív jelenség azonban az adminisztratív, jogi korlátozás híveinek erőteljes növekedése, és a homoszexualitást bűnnek vagy betegségnek minősítők relatív többségbe kerülése. Ez a két tendencia nyilvánvalóan összekapcsolódik egymással: mivel társadalmi gyakorlat a betegek elkülönítése az egészségesektől a kórházüzemek, a fogyatékos otthonok, az elmeógyógyintézetek segítségével, logikus, hogy hasonló megoldást részesítenének előnyben azok, akik a homoszexualitást betegségnek tekintik.

Miközben tehát növekedett a társadalmi tolerancia a homoszexualitással szemben, ezért a melegeknek azt az árat kell fizetniük, hogy a társadalom egy része olyan embereknek tekinti őket, akiket jogi, adminisztratív vagy egyéb eszközökkel el kell különíteni a társadalom „normális” részétől. Azoknak a válaszadóknak az aránya azonban, akik egyszerre tekintik bűnnek vagy betegségnek és adminisztratív úton korlátozandónak a homoszexualitást, miközben negatív jelenségnek is tartja, csupán 12,4 százalék. Velük szemben viszont azoknak az aránya, akik sem bűnnek, sem betegségnek nem tekintik a homoszexualitást, nem tartják indokoltnak a melegek adminisztratív korlátozását és tudomásul vendőnek ítélik a szexuális „másságot”, 31,6 százalék. S ha ide vesszük azokat, akik az első két kérdésben ugyanezt vallják, csak a homoszexualitás megítélésében semlegesek, akik a válaszadók további 14,9 százalékát teszik ki, akkor az összkép sokkal pozitívabb. A válaszadóknak 1996-ban közel 60 százalékban volt minden kérdéssel kapcsolatban következetes a véleménye, s ebből 45 százalék elutasította a melegek megbélyegzését és kirekesztését. Miközben az 1991-es 5 százalékról háromszorosára nőtt a melegek szegregációját igénylők aránya, a népesség egészen belül mégis csak egy csekély hányadot tesznek ki. A magyarországi melegekkel kapcsolatos társadalmi attitűd tehát alapvetően kedvezően változott a vizsgált hat év alatt, és ez a társadalmi tolerancia növekedésének biztató jele.

4. A homoszexualitáshoz való viszony 2001-ben

2001 márciusában Székesfehérváron a 18 éves és idősebb lakosok körében reprezentatív kérdőíves adatfelvétel készült a helyi pártpreferenciák és politikai orientációk vizsgálata céljából. (Józan-Tóth 2001)⁵ A politikai értékek rendszerét feltáró kérdéssorba beillesztettünk két, a homoszexualitáshoz való viszonyt firtató kérdést. Ezekre Likert-skála segítségével kellett válaszolni.

A homoszexualitáshoz való viszony vizsgálatát két megfontolás indokolta: az egyik az a feltevés volt, hogy az 1998 óta uralgó konzervatív-jobboldali kormányzat kedvezőtlenül tette a társadalmi légkört a meleg számára; a másik pedig az, hogy a kérdőív lehetővé tette a szociológiai-demográfiai változók mellett a politikai orientáció és a pártpreferenciák melegekkel kapcsolatos hatásának-kapcsolatának vizsgálatát.

Az egyik kijelentés: „A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok kell, hogy megillessék, mint bárki mást.” A másik: „Mivel a homoszexuálisok veszélyt jelentenek a társadalomra, korlátozni kell a nyilvánosság előtti szereplésüket.”

Az első állítással (a szexuális orientációhoz való jog emberi jog), ami „homofil” attitűdnek tekinthető, a válaszadók 58,4 százaléka értett egyet, 39,4 százalék vetette el, és 2,2 százaléka nem tudott válaszolni. A második kijelentést (a meleg társadalmi karanténba zárását igenlő), ami „homofób” attitűd, 44,9 százalék értett egyet, 53,1 százalék utasította el és 2,0 százalék nem foglalt állást.

A két kérdésre adott válaszokat összesítve a kutatás résztvevőinek három csoportja különül el: az első állítással egyetértők és a második állítást elutasítók csoportja, vagyis a „konzisztensen homofil” válaszadók; az első állítást elvetők és a másodikkal egyetértők köre, vagyis a „konzisztensen homofób” csoport; és végül az inkonzisztens módon válaszolóké. A konzisztensen homofil csoportba az összes válaszadó 41,8 százaléka tartozott (1996-ban 45,4 százalék, lásd 4. táblázat), a konzisztensen homofób csoportba 28,2 százalék (1996-ban 30,8 százalék), míg a következtelenek a válaszadók 30,0 százalékát tették ki. Az első két csoportba tartozók aránya ezek szerint nem változott 1996 vége és 2001 eleje között (bár az összehasonlítással csínján kell bánni, egyrészt a kérdések, másrészt az alapsokaság különbözősége miatt). Ezek szerint a konzervatív kurzus nem gyakorolt érzékelhető hatást a meleg társadalmi elfogadottságára.

Érdeemesnek tűnt megvizsgálni, hogy a válaszadók politikai önbesorolása a bal-jobb, illetve a liberális-konzervatív skálán (Angelusz-Tardos 1991; Angelusz-Tardos 2000) mutat-e valamiféle összefüggést a homoszexuálisok megítélésének módjával.

Mindenekelőtt a 10 fokú politikai beállítottsági skálákon a következő eredmények születtek:

⁵ Kétlépcsős mintavétel, Lesley Kish-kulcs, a minta elemszáma 870.

5. táblázat A bal-jobb és a liberális-konzervatív skálákon kapott együttes eredmények (felső cella: sorszázalék, alsó cella: oszlopszázalék)

Beállítottság	Liberális		Semleges		Konzervatív		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Baloldali	85	56,2	33	21,9	33	21,9	151	20,6
		44,2		8,6		20,9		
Semleges	55	13,4	310	75,2	47	11,4	412	56,1
		28,4		80,9		29,7		
Jobboldali	53	31,0	40	23,4	78	45,6	171	23,3
		27,4		10,5		49,4		
Összesen	193	26,3	383	52,2	158	21,5	734	100,0

A más kutatásokból is kapott eredményekkel egyezően a vizsgált válaszadók döntő többsége (négyötöde) mind a bal-jobb, mind a liberális-konzervatív tengelyen semleges, középső pozíciót foglal el. (A válaszadók 56,1 százaléka a bal-jobb skálán, 52,2 százaléka a liberális-konzervatív skálán semleges). Jól látható az is, hogy a baloldali és liberális értékeket egyszerre vallók és a jobboldali és konzervatív értékek mellett egyidejűleg elkötelezettek is kiugróan magas értéket mutatnak (a baloldaliak 56,3 százaléka liberális, a liberálisoknak 44,2 százaléka baloldali is; a jobboldaliak 45,6 százaléka konzervatív, és a konzervatívok 49,4 százaléka jobboldali is egyúttal).

Ha a két politikai orientációs skálát külön-külön vizsgáljuk a homoszexualitáshoz való viszony szempontjából, akkor a következő eredményeket kapjuk:

6. táblázat A homoszexualitáshoz való viszony és a politikai önbesorolás kapcsolata (bal-jobb skála) (oszlopszázalék)

Viszony	Politikai önbesorolás						Összesen	
	Baloldali		Semleges		Jobboldali			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Homofil	63	40,9	192	45,5	56	32,4	311	41,5
Homofób	42	27,3	105	24,9	66	38,2	213	28,4
Vegyes	49	31,8	125	29,6	51	29,5	225	30,0
Összesen	154	20,6	422	56,3	173	23,1	749	100,0

A baloldali önbesorolás az eredmények tanúsága szerint együtt jár a homofil beállítottsággal, a jobboldali orientáció pedig a homofóbiával (a baloldaliak körében a homofil álláspontot vallók száma a modális érték: 40,9 százalék, a jobboldaliak esetében a homofób attitűd: 38,2 százalék). Ugyanakkor az e skálán való elkötelezettség hiánya mindkét politikai irányultságnál jobban kedvez a homofil attitűdnek: a semleges politikai irányultságúaknak majdnem fele, 45,5 százaléka jelez homofil beállítottságot. A bal-jobb irányultság területén meglévő semlegesség még markánsabban jelzi a homofil beállítottság elterjedtségét, ha azt nézzük, hogy a homofil válaszokat adóknak 61,7 százaléka semleges a bal-jobb skálán, miközben a homofilok fennmaradó része szinte pontosan egyenlően osz-

ESÉLYEGYENLŐSÉG

lik el a két politikai pólushoz kötődők között (baloldali: 20,3 százalék, jobboldali: 18,0 százalék). A homofóbb beállítottságúak körében is a politikailag semlegesek vannak relatív többségben (49,3%), ez az attitűd azonban jóval kevésbé általános a baloldaliak (a homofóbbok 19,7 százaléka baloldali), mint a jobboldaliak körében (arányuk e csoportban 31,0 százalék). Összegzőképpen az állapítható meg, hogy a politikai el nem kötelezettség a bal- illetve jobboldali értékek iránt dominánsan a szexuális mássággal kapcsolatban is fokozott toleranciát jelent; valamint, hogy a baloldali elkötelezettségnek ennél kisebb mértékben része a szexualitással kapcsolatos tolerancia, de még mindig erőteljesebb, mint a jobboldali értékeket vallók körében.

7. táblázat A homoszexualitáshoz való viszony és a politikai önbesorolás kapcsolata (liberális-konzervatív skála) (oszlopszázalék)

Viszony	Politikai önbesorolás							
	Liberális		Semleges		Konzervatív		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Homofil	97	48,3	178	45,3	44	26,8	319	42,1
Homofób	46	22,9	99	25,2	68	41,5	213	28,1
Vegyes	58	28,9	116	29,5	52	31,7	229	29,8
Összesen	201	26,5	393	51,8	164	21,6	758	100,0

A liberális-konzervatív tengely mentén markánsabb – de teljesen érthető – különbség rajzolódik ki: a liberálisok körében a legmagasabb a szexuális másságot tolerálók aránya (ugyanakkor a homofil csoportban a semleges politikai beállítottságúak alkotják a többséget 55,8 százalékkal, őket követik a liberálisok, a csoporton belüli 30,4 százalékos részesedéssel, míg a konzervatívok összesen 13,8 százalékat teszik ki e körnek): 48,3 százalék, és a legalacsonyabb a homofóbboké: 22,9 százalék. A konzervatív tábor e kép fordítottját mutatja: a konzervatív válaszadók 41,5 százaléka homfób és csupán 26,8 százaléka homofil. Az adatok azt mutatják, hogy a nyitottság-változatlanág lehetőségeihez való viszony jóval erőteljesebben befolyásolja a meleg elfogadottságát, mint a bal vagy jobboldali értékrend, ugyanakkor az e metszetben elfoglalt semleges pozíció is hajlamosít a homoszexualitás tolerálására.

Olyan kép rajzolódik tehát ki, amelynek jegyében a politikai semlegesség a dogmák hiányát jelenti, s így módon teret biztosít a társadalmi sokszínűségnek. Valószínűsíthető viszont (bár erre vonatkozó adatok nincsenek), hogy a dogmák hiánya egyúttal orientációs zavart és nem rugalmas nyitottságot jelent, vagyis a normavesztés tesz megengedővé. Ugyanakkor a liberális értékrend erőteljesen, a baloldali pedig ennél kevésbé, de még így is erőteljesen kedvez a nem tipikus társadalmi jelenségek elfogadásának.

Ha összevontan vizsgáljuk a két politikai orientációs mezőben elfoglalt álláspontokat, akkor három, kiugró számosságú kettősség figyelhető meg: az összes válaszadó 10 százaléka (85 fő) egyidejűleg baloldali és liberális, 9 százaléka (78 fő) jobboldali és konzervatív, és 36 százaléka (310 fő) semleges mind a bal–jobb, mind pedig a liberális–konzervatív

tengelyen. Ha e három csoport homoszexualitás-megítélésével kapcsolatos álláspontját vizsgáljuk, akkor a következő a helyzet:

8. táblázat A homoszexualitáshoz való viszony és az összevont politikai önbesorolás kapcsolata (oszlopszázalék)

Viszony	Politikai önbesorolás							
	baloldali-liberális		semleges		jobboldali-konzervatív		összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Homofil	46	54,1	149	48,1	27	34,6	222	46,9
Homofób	17	20,0	70	29,4	30	38,5	117	24,7
Vegyes	22	25,9	91	22,6	21	26,9	134	28,3
Összesen	85	18,0	310	65,5	78	16,5	473	100,0

A politikai közgondolkodásban egymáshoz kapcsolódó értékválasztások összepárosítást alapul vevő tábla adatai világosan mutatják, hogy a fenti megállapítás helytálló: a politikailag semleges emberek inkább sodródna a külvilág hatásainak engedve, s mivel a homoszexualitás elítélése nem aktuális, ezért e trend érvényesül a köreikben. Ha nem a sodródás lenne az alapállásuk, akkor nem közöttük lenne a legalacsonyabb a homoszexualitáshoz inkonzisztens módon viszonyulók aránya, és nem a két, határozott világgéppel rendelkező csoport között helyezkedne el a két karakteres állásfoglalást felmutató csoport a homoszexualitás kérdésében. A baloldali és liberális alapállású válaszadók körében egyértelműen a legmagasabb a homofil attitűdűek és legalacsonyabb a homofób beállítottságúak aránya, addig a jobboldali és konzervatív beállítottságúak esetében a helyzet fordított.

Összefoglalva megállapítható, hogy a homoszexualitással kapcsolatos tolerancia a politikai mezőt illetően legalább két hatóerőből tevődik össze: a politikailag semlegesek állásfoglalás nélküliségéből, és a baloldali-liberális csoportok tudatos és vállalt toleranciájából.

Végül nem érdektelen megnézni, hogy a különböző pártok szavazóbázisa hogyan viszonyul a szexuális mássághoz. Az erre vonatkozó (elsődleges és másodlagos pártpreferenciákat egyaránt számba vevő) székesfehérvári adatok a következők:

9. táblázat Pártpreferenciák és a homoszexualitáshoz való viszony (sorszázalék)

Preferált párt	A homoszexualitáshoz való viszony		
	homofil	homofób	inkonzisztens
MSZP	38,0	31,2	30,8
SZDSZ	54,9	20,8	24,3
Fidesz-MPP	27,8	33,3	38,9
MDF	41,2	21,3	37,5
FKGP	43,5	39,1	17,4
MIÉP	35,5	50,0	14,7

Az adatok azt mutatják, hogy a szexuális másságot leginkább az SZDSZ szavazótábora fogadja el (54,9%), őt követi az FKGP (43,5%), majd

az MSZP (42,4%) támogatóinak csoportja, s elég meghökkentő módon még a MIÉP hívei is jobban hajlanak a másság eltűrésére (35,5 százalékuk homofil), mint a Fidesz-MPP-é (27,8%). Az önkormányzati választások eredményeinek ismeretében azt lehet mondani, hogy a homoszexualitással szembeni kategorikus elutasítás a Fidesz-MPP-nek az álláspontjától eltérő véleményekkel szembeni türelmetlensége csupán egyik megnyilvánulási formája.

A bemutatott adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar társadalomban stabilizálódott a homoszexualitással kapcsolatos tolerancia szintje. Innen egy általános elfogadottság felé továbblépni feltehetően hosszú távú és nehéz feladat lesz.

5. Néhány részeredmény a 21. század elejéről

Különösen az 1980-as évek elejétől az 1990-es évek közepéig terjedő időszakban igyekeztek tisztázni a szexuális másság társadalmi elfogadottságának alakulását, ezt követően a kutatások alkalomszerűvé és rendszertelenné váltak, mind külföldön, mind Magyarországon. (A különböző kutatások részeként pl. a Gallup Eurobarometer vagy az European Social Survey keretében, illetve más felvételekben szerepeltetett adatok áttekintése nagyobb feladat.) Az e kérdéskörrel kapcsolatos publikációkból kirajzolódott az a kép, hogy a kb. tíz évvel ezelőttig tartó liberalizálódási folyamatot a közvéleményben a korábbinál sokkal enyhébb mértékű, de mégis homofób alapállású stabilizálódás követte, s ez érdekes módon nálunk némileg ellenségesebb, mint más országokban. Ebben minden bizonnyal szerepe volt a minden mássággal szemben intoleráns szélsőjobboldal hangoskodásának, e hangoskodás társadalmi alapjának (Ráday ÉS 2007: 7, 10), de például annak a zűrzavaros módnak is, ahogyan a média tálalta az alapvetően más természetű Terry Black-féle örök-befogadási ügyet.

Három, magyar nyelven publikált reprezentatív adatfelvételben is szerepeltek a homoszexualitás társadalmi elfogadottságával kapcsolatos eredmények.

Az egyik a GfK reprezentatív nemzetközi adatfelvétele volt a szexualitás témakörében. (GfK Custom Research Worldwide 2005) A kutatás külön kitért a homoszexualitásról alkotott véleményekre is. A kérdés arra vonatkozott, hogy az egyes nemzetek kevés, vagy éppen elegendő toleranciával viseltetnek-e a magukat másnak vallók iránt. Míg Nyugat-Európában a legnagyobb arány azoké (37 százalék), akik szerint megfelelő mértékű a tolerancia a homoszexuálisok iránt, addig Közép-Európában pontosan ennyien gondolkodnak a témáról ellenkező módon – azaz szerintük túl sok a tolerancia ezzel a csoporttal szemben.

A magyarok véleménye erősen eltér a közép-európai átlagtól: a megkérdezettek közel fele gondolja úgy, hogy túl kevés toleranciát tanúsítanak honfitársaink a homoszexuálisok iránt. A magyar férfiak kevésbé elmarasztalók – 46 százalékuk tartja alacsonynak a tolerancia mértékét, míg nőtársaik esetében ez az arány közel 52 százalékos. Az 50 évnél fiatalabbak több mint fele gondolja úgy, hogy jelenleg nem elégséges a

homoszexuálisok iránti tolerancia Magyarországon. A náluk idősebbeknek azonban már csak a 44 százaléka vélekedik hasonlóan.

10. táblázat Az Ön véleménye szerint Magyarországon az emberek hogyan viszonyulnak a homoszexuálisokhoz? (adatok százalékban kifejezve)

Egyértelműen túl sok toleranciával	12,6
Kissé sok toleranciával	14,9
Megfelelő fokú toleranciával	23,5
Kissé kevés toleranciával	28,3
Egyértelműen túl kevés toleranciával	20,7

Amennyiben a toleranciát keveslők arányát összesítve nézzük, úgy a válaszadók közel fele (49 százalék) ítéli a hazai társadalmi környezetet „mátság”-ellenesnek. Az értékelendő állítás tartalmát vizsgálva ez azt jelenti, hogy a magyar népesség fele minősíti a homoszexualitást legalábbis egyszerűen tudomásul veendő ténynek, vagyis fogadja el vagy semleges vagy rokonszenvező alapállásból.

A másik eredmény egy Tárki adatfelvételtől való. (Tárkitekintő)

1. ábra Melegekkel kapcsolatos vélemények Magyarországon, Lengyelországban, Szlovákiában és Csehországban (%)

Az oszlopdiaagram meglehetősen ellentmondásos képet mutat: míg az élettársi viszonyt elfogadók aránya nálunk csupán a válaszadók egyharmadát teszi ki (Csehországban a kétharmadát), addig a melegek házassági és gyermeknevelési lehetőségét igénylőké a vizsgált négy ország közül Magyarországon a legmagasabb. Ha a három kérdést a homoszexualitás semlegességét messze meghaladó elfogadásának indikátoraként értelmezzük, akkor a magyar népesség hozzávetőlegesen 25–35 százaléka tekinthető „melegbarát” beállítottságúnak.

ESÉLYEGYENLŐSÉG

A harmadik, legfrissebb adatcsoport a Medián 2007 nyarán készült felvételéből származik. (Medián 2007)

A Szetey Gábor államtitkár coming outja kapcsán feltett kérdésekre a következő válaszokat kapták:

2. ábra A melegek házasságának elfogadottsága

3. ábra A melegek szexuális orientációjának védelme

4. ábra A coming out elfogadhatósága

Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar társadalomnak hozzávetőlegesen az egyharmada az, amely a melegek közötti házasságot elfogadhatónak tekinti, s ennél némileg többen gondolják azt, hogy a szexuális irányultság nyilvánosság elé tárása nem vált ki éles ellenérzést környezetéből, bő kétharmada egyértelműen magánügynek minősíti a homoszexuálisok életét.

A három, hivatkozott kutatás ugyanazt a tendenciát jelzi: a magyar társadalom egyharmadának semmi problémája nincs a szexuális orientációval, kétharmada a kérdést magánügynek tekinti, és egyértelműen elveti a melegek életének mások által gyakorolt korlátozását.

6. Egy internetes „részpuláció” véleménye a homoszexualitásról, 2006-ból

Egy 2006 júniusában kezdődött internetes online kérdőíves szex-kutatás előzetes (a 2006. július 6-i állapotot tükröző) eredményei ettől némileg eltérő helyzetet mutatnak. Igaz, a többi adatfelvételtől eltérően a válaszadók nem reprezentálják a 14 évesnél idősebb magyarországi (illetve egy város választókorú) népességet, egyrészt az internetes hozzáférés társadalmi esélykülönbségei, másrészt az adatgyűjtés módszere (ún. hólabda, a kutató e-mailes és iwiwes ismeretségi körén keresztül tájékoztatva a kérdőív netes címéről: <http://sexsurvey.netexpert.hu>) miatt.⁶

Az online kérdőívet kitöltők körében jóval magasabb a nők aránya (60%) az országos átlagnál; fiatalabbak, mint a felnőtt lakosság (átlag-

⁶ (A felvétel 2006. június 15-én indult a Zsigmond Király Főiskola Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézete Szociológiai Tanszékén, a webhely ma is működik, kb. 1600 válasz érkezett. Az alapmegozslások megtalálhatóak a megadott helyen.)

ESÉLYEGYENLŐSÉG

életkoruk 28 év, a válaszadók közül a legtöbben 22 év körüliek [ez az ún. modális érték], a legfiatalabb válaszadó 15, a legidősebb 74 éves); magasabb az iskolai végzettségük az átlagnál (csupán 3,2 százalékuk nem rendelkezik legalább érettségivel, 47,6 százalékuknak van felsőfokú végzettsége, és a jelenleg is tanulók közül [az 1257 főből 769-en] 90 százalék főiskolára vagy egyetemre jár); döntő többségük városlakó (községekben csupán 6,4 százalékuk él, és az e településtípushoz legközelebb eső települési kategóriát [egyéb város] is csak 11,1 százalékuk jelölte be lakóhelyként, viszont 65,0 százalékuk fővárosi lakos); jövedelmi helyzetük a saját bevallásuk szerint jobb az össznépeességénél (átlagosan havi 78 ezer forint körüli nettó összeg az, ami felett önállóan rendelkeznek és saját szükségleteik kielégítésére fordíthatnak, míg a KSH 2005. évi mikro-cenzusa során készített jövedelemfelvétel tanúsága szerint 2004-ben az egy főre jutó havi nettó átlagjövedelem 65 341 forint volt az országban [A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai, Budapest: KSH, Életszínvonal- és emberierőforrás-statisztikai főosztály]); vallási szempontból világiasabb beállítottságúak (46,2 százalék jelentette ki kategorikusan, hogy nem vallásos semmilyen módon sem). A válaszadók tehát tipikusan fiatalok, magas iskolázottságúak, magas jövedelműek, városlakók, kevésbé vallásosak és körükben túlsúlyban vannak a nők. A politikai preferenciákat tekintve online felvételünk tanúsága szerint a válaszadók döntően liberális beállítottságúak (egy 10-es liberális-konzervatív skálán a liberális pólusra – 1–3-as érték – helyezte magát 57,4 százalékuk, míg a konzervatív oldalra – 8–10-es érték – csupán 17,6 százalékuk); a bal–jobb skálán inkább középre húznak (32,4 százalékuk vallotta magát baloldalinak és 22,1 százalékuk jobboldalinak); végül a 2006. évi országgyűlési választásokon a válaszadók relatív többsége az SZDSZ listájára adta voksát (SZDSZ: 37,7; MSZP: 26,6; Fidesz: 26,9 és MDF: 8,8 százalék).

E felvétel az 1991-es és 1996-os kutatás homoszexualitásra vonatkozó kérdéseit ismételte meg. A korábbi kutatásokban kapott eredmények összevetése azért problematikus, mert jelenleg nem dönthető el, hogy az itt kapott válaszokban milyen szerepet játszik az utolsó felvétel óta eltelt 10 év, és milyen a válaszadók átlagosnál jóval magasabb társadalmi státusa, valamint liberális beállítottsága. A válaszadók mindenesetre egy jól körülhatárolható társadalmi csoportot alkotnak, aminek tagjai a jövőben feltehetően komoly hatással lesznek a társadalmi közvélekedés – homoszexualitással is kapcsolatos – alakulására. Az eredmények jelentőségét éppen az adja, hogy a válaszadók csoportja olyan kulturális és egyéb tőkékkel rendelkezik, amelyek valószínűsítik, hogy a jövőben véleményformáló szerepet töltenek majd be szűkebb és tágabb társadalmi környezetükben.

Mivel a homoszexualitás társadalmi megítélése igen kényes kérdés, több aggály is felmerülhet a válaszok általánosíthatóságával kapcsolatban, a minta összetételének fenti problémáin túlmenően is. Az egyik ilyen kétséges pont lehet, hogy vajon a válaszadók körében nem magasabb-e a meleg férfiak és a lesbikus nők aránya, mint az össznépeességben. Az azonos neműekkel létesített szexuális kapcsolatra vonatkozó kérdésekre adott válaszok szerint (a kulcsszó a „közösülés” volt e kérdésekben, ami-

nek értelmezése a kapott e-mailek és iwiwes üzenetek alapján a hölgyeknek nem okozott gondot, női partner esetében sem) a válaszadó férfiak 9,0 százalékának (az 500 férfiból 45-nek), a nők közül pedig 13,6 százaléknak (a 765-ből 124-nek) voltak igenlő válaszai. Ez azonban csupán a homoerotikus tapasztalat előfordulási gyakoriságát jelenti, és nem a Kinsey-skála (Haberle 1994: 93–110) értelmében vett homoszexuális irányultságot. Az ilyen jellegű, nemzetközi és hazai kutatások tanúsága szerint ezek az értékek a nyugati civilizációban megfigyelhető gyakorisághoz hasonlóak. Ez azt jelenti, hogy a saját szexuális irányultság nem játszik szerepet a vélemények kialakításában.

Egy korábbi kutatásból (Székesfehérvár, 2001), továbbá a Fidesz „megmondó-emberei” nyilatkozatainak (lásd Mikola doktor válogatott nyilatkozatait, különös tekintettel a „szingli hordákra”) társadalmi fogadtatásából tudni lehet (az első forduló előtti két hétben olyan fiatalok tömege döntött a választási részvétel mellett, akik korábban távol szándékoztak maradni, és ez vezetett a koalíció győzelméhez), hogy a homoszexualitást elfogadók körében rendkívül magas a liberális értékeket vallók, a magukat baloldalinak tekintő és az SZDSZ-re, illetve az MSZP-re szavazók aránya, míg a homofóbok körében a konzervatív, a jobboldali beállítottságúak és a Fidesz-re illetve az MDF-re szavazók alkotják a többséget. Online felvételünk tanúsága szerint a válaszadók a politikai orientációjukat tekintve döntően liberálisok.

A következőkben a homoszexualitás társadalmi megítélésével kapcsolatos hat kérdésre adott válaszokat mutatjuk be.

A homoszexualitás „természetére” vonatkozó társadalmi vélekedés, mint már utaltunk rá, a 19. század utolsó harmadától kezdve világos változásokat mutat. Kezdetben Isten vagy a társadalom elleni bűnnek tekintette az emberek többsége, azután betegségnek minősült (míg 1981-ben a WHO is törölte a Betegségek Nemzetközi Osztályozás Rendszeréből, mint pszichiátriai kórképet), ezzel párhuzamosan devianciának is tekintették (annak függvényében, hogy biológiai vagy társadalmi eredetmagyarázattal szolgáltak e szexuális orientáció kialakulásáról), a 20. század közepétől kezdve elsősorban a meleg emancipációs mozgalmak jóvoltából magánügyként való kezelése is megjelenik, majd a Stonewall-t (D’Emilio 1992: V–XX.) követő években szabadságjogként kezd megfogalmazódni a szexuális irányultság (szélső esetekben szabad választás tárgyának tekintik, mint pl. Jeffrey Weeks [Weeks 1985]). Ez utóbbi két vélekedés áll leginkább összhangban a posztmodern gondolkodással, amely az egyéni szabadság radikális kiterjesztését és az elkülönült politikai szféra feloldódását, minden kérdés potenciálisan politikai jellegét tekinti – többek között – a modernitást meghaladó, radikálisan új fejleménynek. Ezen a területen kutatásunk eredménye a következő:

ESÉLYEGYENLŐSÉG

11. táblázat Az „A homoszexualitással kapcsolatos alábbi vélemények közül melyik az az egy, amelyik a legközelebb áll az Ön véleményéhez?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	2006	
	N	%
Bűn	51	4,0
Betegség	95	7,5
A társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedés	158	12,5
Az egyén magánügye	509	40,3
Az egyén alapvető joga, hogy azonos nemű szexuális partnert választ-e magának	450	35,6
Összesen	1263	100,0

Válaszadóinknak háromnegyed, egész pontosan 75,9 százaléka tekinti a homoszexuális irányultságot magánügynek illetve alapvető szabadságjognak, s csupán negyede minősíti valamiféle rossznak. Míg az 1991-es és az 1996/97-es felvételben a válaszadóknak egyaránt hozzávetőlegesen egyharmada vallotta ezt a nézetet (miközben a homoszexualitás társadalmi elfogadottságát ezt a szexuális irányultságot betegségnek [vagyis az egyén állapotát elfogadók] minősítők aránya nőtt meg jelentősen, több mint 10 százalékkal), az új eredmény feltehetően nem csupán a válaszadók társadalmi jellemzőivel magyarázhatóak, hanem jelen van benne (később tisztázandó mértékben) a közgondolkodás változása is.

Harmonizál ezzel az eredménnyel a homoszexualitás elítélése-elutasítása témakörében kapott válaszok megoszlása is, ami e szexuális irányultság társadalmi elfogadottságát méri.

12. táblázat Az „Az Ön véleménye szerint a homoszexualitás” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	2006	
	N	%
Elutasítandó, rossz dolog	111	8,9
Nincs sem pozitív, sem negatív véleményem ezzel kapcsolatban	135	10,3
Tudomásul veszem, elfogadhatónak tartom, hogy vannak, akik azonos neműekhez vonzódnak	1 005	80,3
Összesen	1 251	100,0

A kérdésünkre 2006-ban választ adók kilenctizedének van végig gondolt és részben semleges, de nagyobb részben (80 százalék!) támogató véleménye e szexuális változattal kapcsolatban, ami ismét csak részben magyarázható a minta összetételével, s biztosan szerepe van benne az idők változásának is. Bármilyen legyen is a helyzet, a különbözőség társadalmi tudomásul vételének kilátásai szempontjából mindenképpen örömteli a kép, mivel pontosan annak a társadalmi csoportnak tagjai körében van

túlsúlyban az elfogadó attitűd, amely a jövőben társadalmi helyzeténél fogva döntő szerepet játszik majd a közgondolkodás formálódásában.

Három olyan kérdés is szerepelt kérdőívünkben, amely közvetlenül vagy közvetve kapcsolódnak a melegeket és leszbikusokat megillető jogokhoz.

Először az arra a két kérdésre adott válaszok megoszlását mutatjuk be, amelyre a korábbi kutatásokban nem szerepeltek.

13. táblázat Az „A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok kell, hogy megillessék, mint bárki más” és a „Mivel a homoszexuálisok veszélyt jelentenek a társadalomra, korlátozni kell a nyilvánosság előtti szereplésüket” kijelentésekkel való egyetértés–egyet nem értés adatai

Egyetértés– egyet nem értés	A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok kell, hogy megillessék, mint bárki más		Mivel a homoszexuálisok veszélyt jelentenek a társadalomra, korlátozni kell a nyilvánosság előtti szereplésüket	
	eset	%	eset	%
Teljes mértékben egyetért	697	56,2	88	7,1
Inkább egyetért	322	26,1	158	12,8
Inkább nem ért egyet	133	10,3	226	18,3
Egyáltalán nem ért egyet	80	6,5	765	61,8
Összesen	1232	100,0	1237	100,0

A válaszadók döntő többsége véli úgy, hogy a melegeket és leszbikusokat a heteroszexuálisokkal azonos jogoknak kéne megilletnie, és alig valamivel kevesebben utasítják el a homoszexuális nyilvános szerepléseinek korlátozását.

Ebben a kutatásban szerepelt további négy olyan kérdés is, amely a jogegyenlőség tartalmára vonatkozott („Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok élettársi viszonya az előírt együttélési idő után ugyanolyan jogkövetkezményekkel [pl. öröklés] járjon, mint a heteroszexuális párok esetében”; „Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok regisztrált élettársi viszonyra léphessenek [pl. a regisztráció után a partner örököl a társa után]”; „Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok házasságot köthessenek” és „Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok gyereket fogadhassanak örökbe”).

Az első két kijelentéssel, amelyek két egyén egymáshoz való viszonyát érintik, a válaszadók 88 százaléka értett egyet. A harmadikkal, amely arra vonatkozik, hogy az azonos neműek együttélését formailag is azonosná kellene tenni (házasság), már csak 70 százalék azonosult, míg a gyerekek örökbefogadását csupán a válaszadók 50 százaléka tekinti jó megoldásnak. Az adatok további részletes elemzése során tisztázni lehet azt, hogy milyen okokra vezethető vissza az egyetértés csökkenése, itt most hipotetikusán azt az állítást kockáztathatjuk meg, hogy bizonyos, emberi életet közvetlenül érintő kérdések alapos végiggondolása még a mintánkat adó igen magas társadalmi státusú csoportok tagjai számára is komoly kihívás.

ESÉLYEGYENLŐSÉG

A nyilvánosság előtti szereplés kérdése azért került be a kutatás anyagába, mert minden nyilvános fórumon, ahol a homoszexualitás a diskurzus tárgya, felvetődik az a probléma, hogy pl. a Meleg Büszkeség Napján zajló felvonulás nem provokatív-e. Az ezzel kapcsolatos viták az 1990-es évek eleje óta igen sokat veszítettek hevességükből, és a fenti eredmény arra utal, hogy a melegek és leszbikusok szexuális irányultságot felvállaló megjelenése a „nagyközönség” előtt veszít botránykő jellegéből. A 2007. nyári politikailag motívált erőszak remélhetően kivételként kerül be a történelembe.

A homoszexuálisok jogainak tiszteletben tartására közvetlenül vonatkozik az alábbi kérdés.

14. táblázat Az „Ön szerint a homoszexuálisok életét:” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	2006	
	N	%
Korlátozni, szabályozni kell állami, jogi eszközökkel	90	7,8
Nem helyes, ha az állam beleavatkozik ebbe	1057	92,2
Összesen	1147	100,0

A vélemények 1991 és 1997 közötti változását feltehetően a „betegségnek” minősítés tíz évvel ezelőtti előretörése magyarázza, de az adatok mindhárom időpontban azt mutatják, hogy a melegek és leszbikusok helyzetének állami eszközökkel történő korlátozása elfogadhatatlan a közgondolkodás számára.

Végül hosszú időn át összekapcsolták a homoszexualitást az AIDS-szel („Az AIDS a buzik pestise”). A „Kiket fenyeget elsősorban az AIDS fertőzés veszélye” kérdésre a „melegeket” opciót jelölte meg 1991-ben 57, 1997-ben 18 százalék, a 2006-os felvételen ez az arány lecsökkent 10 százalékra, így a jelek szerint nyugodtan elmondható, hogy ma már a közgondolkodásból kikerült ez az igen kirekesztő sztereotípa.

A kutatás ismertetett eredményei a homoszexualitás társadalmi elfogadottságának növekedéséről tanúskodnak. Nem tudjuk egyelőre, hogy ez mennyiben az idő múlásával változó társadalmi közegben zajló mozgások eredménye és mennyiben tudható be a válaszadók társadalmi összetételének. Az biztos kijelenthető, hogy a mai és holnapi véleményformáló értelmiség és a legmagasabb társadalmi státusúak (ezért a társadalom többi tagjának mintát nyújtók) körében a homoszexualitás olyan szexuális variáns, amihez nem szabadna társadalmi hátrányoknak kapcsolódnia. E vélekedés általánossá válása pedig sok nő és férfi életét teheti könnyebbé.

Összességében az ismertetett adatok egy meg-megtorpanó folyamatot rajzolnak fel: az elutasítástól, elítéléstől az elfogadás felé mutató változás jól kitapintható, de éppen az első kutatás óta eltelt 15 év mutatja, hogy az előítéletek mélyen gyökereznek. A homoszexualitás társadalmi tudo-

másulvételek-elfogadottságának 1991 és 1996 között bekövetkezett jelentős növekedése a következő évtizedben nem folytatódott. Ugyanakkor az ismertett kutatásokból – és a 2007-es, szervezetté váló látszó „buziverésekből” a másik oldalon – felsejlik egy olyan kép, hogy e kérdésben is végbemegy egyfajta polarizáció. A homofób oldal potenciális támogatói az egyre kilátástalanabb helyzetbe kerülő „vesztesek”, akik bűnbakképzésre való hajlandóságát meg tudja lovagolni néhány szélső-jobboldali csoportcska. A másik oldalon elég markánsan rajzolódik ki egy olyan leendő társadalmi véleményformáló csoport, amely nyitott és megértő mások problémái iránt, és „normálisnak” tekinti a különféle szexuális orientációk békés egymás mellett élését. Azt azonban sem rövid, sem hosszú távon nem lehet megjósolni, hogy vajon a szociális gondokból táplálkozó és azokra támaszkodó homofóbia – politikai-ideológiai rásegítéssel – vagy a multikulturalizmust az élet minden területére kiterjesztő tolerancia válik-e meghatározóvá a magyar társadalomban, de még azt sem, hogy egyáltalán valamelyik oldal javára billen majd a mérleg.

Irodalom

- A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai (2005), Budapest: KSH
- Adam, Barry D. (1979): „A Social History of Gay Politics”, in: Martin P. Levine (ed.): Gay Man. The Sociology of Male Homosexuality, New York, Hagerstonwn, San Francisco, London: Harper and Row, Publishers, pp. 285–300.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): Hálózatok, stílusok, struktúrák, Budapest: ELTE–MKI
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2000): Pártok között szabadon, Budapest: Osiris
- Beck, Ulrich (1997): „Túl renden és osztályon?” in: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei, Budapest: Új Mandátum, pp. 420–424.
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba, Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, „Én én vagyok: a nemek egymás nélkül, egymással és egymással szemben a családon belül és kívül”, különösen a pp. 205–214.
- Bibó István (1986): „A magyar közigazgatásról”, Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949, Budapest: Magvető, pp. 469–484.
- Bretter Zoltán (2007): „Egyesüljünk!” MÁNCS, 51–52. sz. pp. 103–105.
- Davis, Christie (1994): „Szexuális tabuk és társadalmi határok”, in: Tóth László (szerk.): A homoszexualitásról, Budapest: ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék, Hilscher Rezső Egyesület, T–Twins Kiadó, pp. 151–190.
- D’Emilio, John (1992): „Foreword”, in: Jay, K. and Young, A. (eds): Out of the Closets. Voices of Gay Liberation, London: GMP. Publishers, Ltd., pp. V–XX. 1969. június végén a New York-i Stonwall Street-en szálltak először aktívan szembe a sértegetett és megalázott melegék a rendőrséggel. Azóta a „Meleg Büszkeség Napja” világszerte ennek az eseménynek állít emléket.
- D’Emilio, John (1993): „Capitalism and Gay Identity” in: Ablove, Henry – Barale, Micheles Aina – Halperin, David M. (eds.): The Lesbian and Gay Studies Reader, New York, London; Routledge, pp. 467–476.
- D’Emilio, John – Freedman, Estelle B. (1988): Intimate Matters. A History of Sexuality in America, New York: Harper and Row, Publishers
- Dynes, Wayne R. (1990): Encyclopedia of Homosexuality, Chicago–London: Saint James Press

ESÉLYEGYENLŐSÉG

- Eckhardt Ferenc (2000 [1946]): Magyar alkotmánytörténet, Budapest: Osiris [Poltizer]
- Erdei Ferenc (1977): „A közigazgatási reform problémái”, in: Erdei Ferenc, Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció, Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 85–94
- Erdei Ferenc (1980a): „A magyar társadalom a két háború között”, in: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról, Budapest: Akadémiai, pp. 291–345.
- Erdei Ferenc (1980b): „A magyar paraszttársadalom”, in: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról, Budapest: Akadémiai, pp. 83–251.
- Erős Ferenc (szerk.) (1996): Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről, Budapest: Scientia Humana
- Fábián Zoltán (1999): Tekintélyelvűség és előítéletek, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Foucault, Michel (2004): A bolondság története a klasszicizmus korában, Budapest: Atlantisz
- GfK Custom Research Worldwide – Wall Street Journal (Budapest, 2005. július 4.)
- Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity
- Haberle, Erwin J. (1994): „A szexuális beállítottság mint tudományos probléma”, in: Szervedélybetegségek, II. évf. 2. sz. pp. 93–110.
- Heti Világgazdaság, 1992. február 29.
- Jameson, Fredric (1991): Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism, Verso
- Janus, S. S. – Janus, C. L. (1993): The Janus Report on Sexual Behaviour, New York–Chichester–Brisbane–Toronto–Singapore: John Wiley and Sons, Inc.
- Jay, K. and Young, A. (eds) (1992): Out of the Closets. Voices of Gay Liberation, London: GMP. Publishers, Ltd.
- Józan Anna – Tóth László (2001): A helyi társadalom társadalomképe, Székesfehérvár: KJF–Kodolányi Közvéleménykutató Központ (kézirat)
- Kinsey, A. C. et al (1948): Sexual Behaviour in the Human Male, Philadelphia: W. B. Saunders
- Kinsey, A. C. et al (1953): Sexual Behaviour in the Human Female, Philadelphia: W. B. Saunders
- Kitzinger Dávid (2000): „A morális pánik elmélete”, Replika, 40. szám, pp. 23–48.
- Kolosi Tamás (1987): Tagolt társadalom, Budapest: Gondolat
- Kon, Igor S. (1995): The Sexual revolution in Russia from the Age of the Tzars to Today, New York–London–Toronto–Sydney–Tokyo–Singapore: The Free Press, p. 2.
- Kontula, O. – Haavio-Mannila, E. – Suoknuuti, H. (1994): Finish Sex. The tables of all the questions of the 1992 survey and the comparable questions of the 1971 survey, Helsinki: Yliopostopaino
- Kovács András (2005): „Az antiszemitizmus mint társadalomelméleti probléma”, in: Kovács András: A kéznél lévő idegen, Budapest: PolgART Könyvkiadó, pp. 15–54,
- Levitt E. E. – Klassen A. D. jr. (1979): „Public Attitudes Toward Homosexuality,” in: Martin P. Levine (ed.): Gay Man. The Sociology of Male Homosexuality, New York, Hagerstown, San Francisco, London: Harper and Row, Publishers
- Létminimum 2004, Budapest: KSH, 2005
- Loewenstein, Rudolph M. (1999): „Az antiszemitizmus történelmi és kulturális gyökerei”, in: Tóth László (szerk.): Róheim Géza, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, pp. 194–219.
- Medián, Hűvös fogadtatás. Közvélemény a homoszexuálisok megítéléséről, 2007. július 11. <http://www.median.hu/object.893a4438-c74b-4a32-9f9a-eca01a7e5425.ivy>
- Michael, R. T. – Gagnon, J. H. – Laumann, E. O. – Kolata, G. (1994): Sex in America. A Definitive Survey, Boston–New York–Toronto–London: Little, Brown and Company
- Országos Választási Iroda, <http://www.election.hu/>

- Preglau, Max (2002): „A posztmodern szociológia”, in: Hidy Péter (szerk.): Művelődésszociológia, Budapest: ZSKF, pp. 39–60.
- Ráday Eszter interjúja Tóth Lászlóval, „Ez a csoport mindig az, amit mondanak neki: ha kell, homofób, ha kell, antiszemita”, *ÉS*, 2007. július 20, pp. 7, 10.
- Riordian, James (1993): „Introduction”, in: Igor Kon – James Riordian (eds.): *Sex and Russian society*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 9.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út?: polgárosodás a vidéki Magyarországon*, Budapest: Akadémiai
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa történeti régióiról*, Budapest: Magvető
- Tárkitekintő, <http://www.tarki.hu/tarkitekinto/20051123.html>
- Tóth István György (2006): „Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között”, in: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*, Budapest: Tárki
- Tóth László (1994): „A homoszexualitás ideológia- és mozgalomtörténete”, in: Tóth László (szerk.): *A homoszexualitásról*, Budapest: Hilscher Rezső Alapítvány–ELTE Szociálpolitika Tanszék–T–Twins Kiadó, pp. 51–55.
- Tóth Pál Péter (szerk.) (2004): *Külföldiekkel vagy idegenekkel... Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 2004/1.*
- Weeks, Jeffrey (1985): *Sexuality and its discontents: meanings, myths and modern sexualities*, London: Routledge and Kegan Paul
- Weeks, Jeffrey (1989): *Sex, politics and society. The Regulation of sexuality since 1800*, London–New York: Longman
- Wellings, K. – Field, J. – Johnson, A. M. – Wadsworth, J. (1994): *Sexual Behaviour in Britain. The National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles*, London: Penguin Book